

KAZAK TÜRKÇESİNDE AT UNSURLU DEYİMLER

Kanat ASHIRKULOV*

Özet: Bu bildiride Kazak Türkçesindeki at unsurlu deyimlerle ilgili inceleme yapılacaktır. At hayvanı Türk halkları ve onun içinde bilhassa Kazak Türklerinde ayrıca bir yere sahiptir. Türk halkları at hayvanını bir araç olarak kullanmışlardır. Hatta savaşlarda savaşı kazanmak için binmiş, evcil hayvan olarak evde beslemiş, her tür işlerde araç olarak kullanmış ve hatta bazı durumlarda yemek olarak ta kabullenmişlerdir. Kazak Türklerinde atın yeri ayrıdır. Bununla ilgili at üzerinde her türden araştırmalar yapılmış, tezler sunulmuş ve kültürle ilgili tarafları da ayrıcalıkla ortaya çıkarılmış, seyislik ve seyislikle de ilgili araştırmalar da yapılmıştır, ama bunlar yeteri kadar değildir. Çünkü at hayvanı Kazak Türklerinde yaygın olsa da tüm Türk halklarına ortak bir varlıktır. Bu bildiride de dil açısından at unsurunun dile yansımaları, onun içinde de deyimlere ve atasözlerine yansımaları ve taşıdığı anlamlarını inceleyeceğiz. At unsurlu deyimler ölçü, kırgınlık, mesafe, boyut, dövmek gibi anlamları içerisine almış bulunmaktadır. Bu bildiride de yukarıda bahsettiğimiz anlamları taşıyan deyimlerden örnekler de sunacağız.

Anahtar Kelimeler: At, Deyim, Kazak Türkçesi, Atasözü, Söz Varlığı.

Idioms With Horse Elements in Kazakh Turkish

Abstarct: In the article, an examination will be made about the expressions with the element of horse in Kazakh Turkish. The horse animal also has a place among the Turkish peoples and, in particular, Kazakh Turks. The Turkic peoples used the horse animal as a disposition. They even rode to win battles in wars, fed them at home as pets, used them as tools in all kinds of jobs, and in some cases even accepted them as food. The horse also has its place in Kazakh Turks. All kinds of research has been done on the horse related to this, theses have been presented, and the sides related to culture have been revealed with privilege, research on stable and stable has also been done, but these are not enough. Because although the horse animal is common among Kazakh Turks, it is a common asset to all Turkish peoples. In this statement, we will also examine the reflection of the horse element in terms of language on language, its reflection on idioms and proverbs in it, and the meanings it carries. Horse-based idioms have meanings such as measure, resentment, distance, size, beating. In this statement, we will also present examples of phrases that carry the meanings we mentioned above.

Keywords: horse, idiom, Kazakh Turkish, proverb, verbal presence.

Türkler dünya çapında ayrıca bir yere sahip halklardan birisidir. Türklerin tarihi de derinlere, eskilere dayanmaktadır. Türklerle ilgili araştırmalar yapılmıştır ve günümüzde bu araştırmalar git gide çoğalmaktadır. Türklerle ilgili araştırmalar da ayrıca ilgiyi çekmektedir. Günümüzde Türklerle ilgili sadece dil açısından ya da tarih açısından değil bunun dışında hem dil hem tarih, kültür, medeniyet, yaşam tarzı, edebiyat her türden araştırmalar yapılmaktadır. Böyle araştırmaların çoğalması da Türkoloji'nin gelişmesini, yeni fikirlerin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Türk halklarının dili uzun süreçlerden geçerek kendi aralarında guruplara da ayrılmıştır. Kıpçak, Oğuz, Karluk gibi büyük guruplar altında araştırmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Bu guruplar da kelime, sözcük türüne, benzerlik, ortaklık, kelime hazinesi, yapımına, söz varlığına göre tasnif edilmiştir. Söz varlığı denince akla bir dildeki kelimelerin tamamı gelir. Sözcük hazinesi, kelime hazinesi, söz dağarcığı, vokabüler gibi değişik terimlerle de karşımıza çıkan söz varlığı geniş kapsamlı düşünülünce deyimler, terimler, atasözleri gibi dil malzemesini de kapsamaktadır. Bildirimizde de deyimler konusuna değinerek bu konu altında Kazak Türklerinde at unsurunun dile yansımaları ve verdiği anlamlara değineceğiz. Deyimler hakkında Türkoloji bakımında bir sürü açıklamalar yapılmıştır. Ama Türkiye Türkçesinde özellikle atasözü ve deyimler neredeyse aynı konu altında bakılarak açıklama yapılmıştır. Kazak Türklerinde ise deyim ve atasözü unsurları iki ayrı konu altında incelenerek farklı açıklamalar verilmiştir.

Kazak Türkçesinin izahlı sözlüğünde deyim üzerine böyle bir açıklama yapılmıştır, deyim *isim. gramer*. Bir dile ait olan kelimelerin kalıplaşmış, oturmuş hali. Ekind'in deyişine göre şiir ölçüsü, sözlüğü, tumturaklı sözleri, vurgu ve tonlaması, stilistik anahtarı, ses şekli vb. nazım için önemli elementlerden birisidir (QTTS, 1986) açıklaması yapılmıştır. Türkiye

* Öğretim Üyesi Yüksek Kazak-Türk Sosyal ve Teknik Kolej. Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı ABD, kanat.ashirkulov@gmail.com.

Türkçesinde ise isim. Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir (TDK, 2005: 517) açıklaması yapılmıştır. Tabir ya da diğer adıyla deyimler her dilde oluşan söz varlığını taşıyan önemli elementlerden birisidir. Bununla ilgili dünya dillerinde bir sürü açıklamalar yapılmıştır ve çoğu da ağırlıklı olarak benzer açıklamalardır. Deyimler belli bir süreç içerisinde sistemli bir şekilde kalıplaşarak, dilin önemli malzemesi haline gelir, yerleşir. Kazak Türkçesinde de deyimlerin yeri ayrıcadır ve edebi yazılarda ağırlıklı olarak yer alır. Kazak Türkçesindeki deyimler konusunu araştırmak uzun süredir devam etmektedir. Ama bazı eksikliklerde yok değildir. Bu durumda da Kazak Türkçesindeki deyimler konusu diğer dillerle, ayrıca Türk lehçeleriyle karşılaştırarak yapılan araştırmanın az olması diyebiliriz. Türk lehçeleriyle artzamanlı ve eşzamanlı araştırmaların az olmasıdır.

Kültürel dil açısından birliğin (halkın, milletin, etnosun) eski düşüncesi, anlayışı, geleneği ayrı (tekil) kelimelere göre deyimlerde ağırlık göstermektedir. Bu nedenle deyimleri etnokültürün temeli, kültür koruyucusu ve günümüze ulaşım aracı hizmetlerini görmekteyiz. Halkın eski takvim sistemi, zaman ve vakit ölçüsü, halk astronomisi, halk hukuku vb. her tür anlayışlar, iş yüzünde (günümüzde) olmasa da dilde saklanan mitolojik, etnografik eskicil unsurlar deyimler içerisinde bulunmaktadır (Keñesbayev, 2007: 10). Bu açıklamaya bakarak deyimlerin dil bakımında büyük bir yeri olduğunu anlamaktayız. Demek ki deyimler sadece bir anlamı değil aynı zamanda bir dilin eski zamanlardaki malzemelerini de beraber taşımaktadır.

Deyimlerin kültür açısından önemliliğini araştırmalara göre kabul ediyoruz. Kazak Türkleri de zengin bir kültüre sahip olan Türk halklarından birisidir. Kazak kültürü çeşitli yönlerden tınılmıştır ve araştırmalara da neden olmuştur. Kazak kültüründe canlı varlıklar içerisinde at hayvanı da önemli yere sahiptir. Kazaklar at hayvanına büyük bir özen göstermişlerdir. Hatta kutsal sayılan yedi hazinenin üçünü hayvanlar oluşturmaktadır. Onlar kumay tazı (it, köpek), kartal ve at. At Kazakların yaşamını sürdürmesinin bir parçası haline gelmiştir. Bu nedenle her konu altında atla ilgili bir sürü bilgilere de ulaşabiliriz. Dil açısından da ilgi çeken konulardan birisi de at unsurunun deyimlere yansımalarıdır. At unsuruyla ilgili Kazak Türkçesinde bir sürü deyimler bulunmaktadır. Fiil olarak ta yorulmak, avare olmak, saygı göstermek, yetişkin olmak (büyümek), uzun süren yolculuk, uzak mesafe, kırgın olmak, öfkelenmek, ölçü (büyük, küçük) gibi anlamları taşımaktadır.

Yardım

Örneğin, *At сауырын берді (bir берді); At sauvırın berdi (bir berdi)*. Zor zamanda, düşman saldırısında yardım etti, elini uzattı anlamını taşımaktadır. Ata binilip savaşa çıkılacak bilgisi verildi. Yurda düşman gelirse, at sauvırın bir verse (yardım etse), yiğidin bahadırılığı, canını bile verir (Atasözü).. (Keñesbayev, 2007: 76).

Olaylarda

At арылтты (сабылтты), At arılttı (sabılttı). Avare olmak. Bir aygır bir sürü atla kaybolmuş, onları arayarak, at sabılıp gelmekteyim (arayarak avare olmaktadır). (Qaz. ertegi).

Атта жал, адамда қам жоқ; Atta jal, adamda qam joq. Sevimsiz, anlaşılmaz bir olayın olması. Bir vakit yanına gidip Täuvke batır: - Atta jal, insanlarda da gam yok, - diye içini çekti. Biz Şu'ya gidene kadar kış olacak (Esenberlin, Eserleri:77).

Ат-тонын ала қаушты; At tonın ala qaştı. Bezmek, başını çekip gitmek. Benim kocam kötü alışkanlıklardan at tonın ala qaşıp, uzaklaşır (konuşma dili).

Ат izin салмады; At izin salmadı. İrtibat kurmadı, haberleşmedi, haber vermedi, haber göndermedi.

Ат (тың) басын тартпады; At (tñ) basın tartpadı. Korkmadı, ürkmedi, çekinmedi. Uzaktan düşman gelirse, attın basın tartpağan (Buqar jırauv) (Keñesbayev, 2007: 72).

At басына күн туды, At basına kün tuvdi. Zor zamanların gerçekleşmesi, sınav vaktinin gelmesi. At basına kün tuvsa (zor zamanlar gelince), içimdeki şiir olur (dökülür) (Şortanbay).

At басына соқты (соғысты) At basına soqtı (soğıstı). Çekildi, korktu. Jandı kisi jesirin jibere me? At basına soğıssañ, boalar namıs (Qozı Körpeş – Bayan Sulu).

At бауырана алды. At бауырына алып сабады. At bauvirına aldı. At bauvirına alıp sabadı. Vurmak, üstünlük etmek, güç göstermek, eziyet çektirmek. Atla kovarak ölecek kadar vurdu. Zavallı yetimi at bauvirına aladı (at altına alarak tekmeledi), (Auvız Ädebiyeti).

At үстінде, At üstінде. Gece gündüz demeden, durmadan evde bulunmamak, her zaman iş çalışmak, yoğunlukta olmak. Bu aralar Bazaralı çoğu zaman at üstündedir (Abay jolı). (QÄTS, 2011: 75).

At үстінде күн көрді, At üstінде kün kördi. Çoğu zamanın savaşta, seferde, dışarıda geçirmek. At üstünde gün geçirmeden, Kıtlık, yol görmeden, Erlerin işi biter mi? (Mahambet jirauv)

Аттың жалы, түйенің (атанның, нардың) қомында, Attıñ jalı, tüyenin (atannıñ, nardıñ) qomında. 1. Acele, acele etmek, koşuşturmak, sınırlı, dar zamanda. 2. Her zaman, her tür yolla.

At үстінде ұйқы алды, At üstінде uyqı aldı. Savaşta, seferde, yolculukta iken at üstündeysen dinlenmek. Atımın sırı kendime malum. Beraber yürüyerek bir olan iyi kişinin sırı kendime bellidir, kendim iyi tanırım anlamını taşır. Dürüya atımın sırı özime malim diye, keyifsiz gülmüş gibi yaptı (R. Toqtarov, Ğasır nanı) (QÄTS, 2011:75-76).

Yukarıda bahsedilen bu deyimlerin tamamı atla ilgili olup, atı her tür olaylara katarak durumlarını ifade etmektedir. Kimi atın dış görünümü, kimi de atın hareketini ifade ederek kullanmışlardır.

Çalışkan

Kazak Türkleri de at hayvanıyla iç içe kaynaştıktan sonra, hayatının bir parçası haline geldiğini deyimlere şu şekilde de yansıtmıştır. Kişinin çalışkan, ya da hasta olması, bir şeyden kurtulması, ya da bir şeyin boyutunu, kıymetini söylerlerken atla ilişkilendirmiştir. Mesela, *Аттай желді; Attay jeldi.* 1. Çalışkan, hiç durmadan emek veren kimseye denir. 2. Durmadan konuşan, hatip, söyleyeceği sözünün yerini bile konuşan kimse. İki hatip yan yana gelince attay jeler, Qasa ahmak iyilerin sözün keser (Muñlıq – Zarlıq, 77s.) Attay jeldi deyimini bazen de hastalıktan iyileşti anlamını da kendisinde taşımaktadır.

Бәйге атындай аңқылдап. Bäyge atınday añqıldap. Edebiyat. Yanılmamak, yorulmamak, durmadan konuşmak. Bilenler derse, bāyge atınday añqıldap. Burada deyimini yarışma atının hızını, onun yorulmamasını yansıtarak kullanmışlardır. (Abay, tol. jinaq) (QÄTS, 2011:76).

Аяңшыл ат, Ауаңşıl at. Aynı hızla yürüyen, yürüyüşü her sefer aynı hızda olan at. Aynı şekilde yürüyüşe devam eden at. Ауаңşıl at yorulmaz (Bes ğasır)., Bazen de ayañşıl attay derler. Bu da şu anlama gelmektedir, insanların hızını söylemek için tercih etmişlerdir.

Ceza

Ат-шапан (ат-тон) айып. At-şapan (at-ton) ayıp. Eski geleneklere göre ödenen cezanın bir türü. Benden deve büyüktür, dedi ihtiyar, kapımı izin olmadan geçtiğin için at-şapan cezan var, atımı da babalar ruhu için bağışladım, kaftanım boynuna borçtur, hadi geç (S. Muqanov, Eserleri)

Kargış

Атың арып, тұлақ болсын, ерің арып, аруақ болсын; Atıñ arıp, tulaq bolsın, eriñ arıp, aruvaq bolsın. Kargış. Her kötülük size gelip bulaşsın, başınız dertten çıkmasın (Keñesbayev, 2007: 79).

Dilek ve Hediye

Атыңыз бәйгелі болсын, атыңыз мәртебелі болсын! Atıñız bāygelі bolsın, atıñız mārtebelі bolsın. Atı yarışmaya katarken söylenen dilek (Keñesbayev, 2007: 79).

Әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтты. etnik. eskicilik. tıp. Çocuğa (insana) çiçek hastalığı bulaştığında bozqasqa (boz at), aqsarbas (koyun) kesip, Allaha yalvardı. Evliyaya at keser, qorasanğa (çiçek hastalığının tedavisini bulan evliya, tabip) koyun kesip, yalvarsa da olmamış. (Buqar jırauv) (QÄTS, 2011:76).

Ат байлады At bayladı. Hediye etmek, armağan etmek, at bindirmek. Şeni ünlüce, herkese malum Baymağambet, Padişaha seksen kara atı baylağan bek (atı armağan eden bektir) (Şerniyaz, 72).

Akrabalık İlişkiler

Ат ізін (терін) құрғатпады (суытпады) At izin (terin) qurğatpadı (suıtpadı). At izini kaybetmedi, teri kurumadı. Yani sık-sık uğrayan, kendini çok özletmeyen, sık sık gelip giden anlamında kullanılan bir deyimdir. Örnek olarak, Mıqtıbay'ın çocukları birisinden sonra birisi gelip, at izini kaybedecek değil. Äbil bana da uğradı (S. Muqanov).

Ат тұлдау. At Tuldauv. Etnografi. Eski. Vefat eden kimsenin ölümünün yıldönümünde verilen yemekte kesmek için kendisinin bindiği atının yal ve kuyruğunu keserek, boş bırakmak. (QÄTS, 2011:74).

Fiil Olarak

Ат басын тартты, At basın tarttı. Durdu, duraksadı. Akşam vakti olduğunda at basın tarttı. (Konuşma dili)., Akşam saati olduğunda durdurdu anlamında kullanılmaktadır.

Ат басын бұрды, At basın burdı. Yön деğiştirdi, döndü. Bunu gören Tölegen at basın buvrdı (yönünü деğiştirdi) (Qız Jibek destanı).

Ат басын тіреді. At тұмсығын тіреді, At basın tiredi. At tumsıgın tiredi. Durmak, duraksamak. Misafir olarak geldi, kalacak yerlerine ulaştı, durdu. Abay köyünden ayrıldıktan sonra ancak şehre ulaştı, Muhamedjan da yeni geldi, at tumsıgın tiregen jeri osı edi (kalacak yerlerinde duraksadı). (M. Avezov. Abay yolu).

Ат жалын тартып мінді, at jalın tartıp mindi. Büyüdü, yetişkin oldu, ergen çağına geldi (İ. Keñesbayev, 2007: 73).

Ат тізесіне салды, At tizesine saldı. At қарқынымен жүргізді, at qarqınimen жүргізді. Atın yürüyüş hızı. Köpekleri at tizesine salıp (koşturarak) yormadınız değil mi? (S. Begalin, Qıran) (QÄTS, 2011:75).

Ölçü

Mesafeyi ve ölçüyü anlatırken de şu şekilde söylemişlerdir, At тұяғы тимеген; At тұяғи тимеген. Hiç kimse ulaşamayan, ayağı bile değmeyen yer. At ayağı тимеген beyaz (asil) taş suda olur (Buqar jırauv) (QÄTS, 2011:74). Bunun dışında at şaptırım jer (ancak atla ulaşabilecek mekan, uzak anlamında), bazı anlayışlara ve bakılışlara göre bu deyimdeki mesafenin uzaklığı 30-40 kilometre civarında diye de algılamışlardır.

Ат бойы, At boyı. Ondan sor, - diye kendilerinden at boyı (atın büyüklüğü, boyutu kadar) sonra duran Täñirbergen'di gösterdi (Ä. Nurpeyisov).

Ат төбеліндей, At töbelindey. etnografi. Az, küçük, küçücük. Halk arasında az anlamında kullanılan bir deyimdir.

Ат басындай, At basınday. Büyük, dev, kocaman. At basınday altın. Atın başı kadar büyüklükteki altın, büyük ölçütlü altın. (İ. Keñesbayev, 2007: 71).

Ат тисіндей, At tisindey. Büyük, kocaman. O (Tursun Uşuvrov) geçen sene kendisine ait tarım alanının her ölçütünden mısırdan 125 ton at tisindey (atın dişi kadar) tarım topladı («Len. jas») (QÄTS, 2011:75).

Dış Görünüm

Ат жақты, At jaqti. Yüzü, yanak kısımları, dış görünüşü oval, uzunca gözükken kimse. Masanın öbür tarafında Murada karşılıklı bakan, közleri küçücük parlayan, daha yeni kilo almaya başlayan, at jaqti, rengi boz teğmen duruyor (Ahtanov, 73)

Yukarıda daha önce bahsettiğimiz gibi at Kazak Türkleri için kutsal hayvanlardan birisi olarak kabullenmiştir. Kazakların “Yedi hazine’sinden” birisidir. Dünya çapında Türklerin hayvanlarla yan-yana yaşamını sürdürmesi diğer toplumlara göre daha da farklıdır ve hayvanların önemi de ayrıdır. Türk toplumu göçebelik hayatını sürdürürken hayvanlarla birlikte kaynaşarak kendi ihtiyaçlarını yerine getirmişlerdir. Atı uzak yollarda araç, kartalı avcılıkta kullanır ve iti (köpek) dost sayarak avlanırken, çobanlıkta hayven beslerken yanlarında taşımışlardır. Bazı deyimler atasözü olarak görülse de ikinci bir diğer dilde deyim olarak açıklanmıştır, öyle kullanılmıştır. Bunun gibi durumla ise bu konuları daha da derinden araştırmayı, karşılaştırarak ortak noktaları bulmayı gerektirmektedir. Deyimler konusunda da ilgimizi çekenlerden birisi Türk Lehçelerinde bulunan deyimleri karşılaştırarak araştırmaktır. Çünkü deyimler üzerinde gramer bakımından bir sürü farklılıkları görebiliriz. Mesela Türk lehçelerindeki deyimler aynı anlamı taşısa da oradaki zaman kullanımı, şahıs kullanımı, kelime gurubuna göre özellikleri, kip kullanımı, eklerin kullanımında farklılıkları görebiliriz. Hatta söylediklerimiz dışında deyimlerin kalıplaşarak yerleşmesinde, sistematik hale gelmesinde toplumun yaşamışı sürdürdüğü ortam, yer, mekan, coğrafik özelliklerine göre iklim değişikliklerinin de deyimlere etkisi olmuştur. Örnek olarak Kazak Türkleri “karga karganın gözünü ısırılmaz (devirmez)” demişlerse, Türkiye Türkleri de “it iti ısırılmaz” demişlerdir. İkisi de aynı anlamı taşısa da deyim içerisinde kullanılmış hayvan unsurlarında farklı adları taşımıştır. Bu ise coğrafik yerleşimin, iklim değişikliğinin insanı ne kadar etkileyeceğini yanıtlamaktadır. At unsurunu taşıyan deyimlerde de aynı fikri öne sürdürebiliriz. Çünkü coğrafik açıdan Türklerin yerleşmiş olduğu bölgelere göre farklı hayvanları araç olarak kullanmış, ihtiyaçlarını da farklı şeylerle karşılamışlardır. Sonuçlandırarak şunu diyebiliriz ki kardeş dil, aynı gruptaki dil bir şeyi anlatmakta aynı anlamı taşısa da, o kalıplaşan deyimlerin ne gibi olaya, ne gibi gramer özelliğinin olduğuna, yerleşke bölgenin etkisinin ne kadar olduğunu sorarak sonuçlara varmamız gerekir. Bunun gibi sorgular altında araştırmalar ve karşılaştırmaların yapılması daha doğru ve net sonuçları ortaya çıkarmaya neden olur.

KAYNAKÇA

- A. Bayniyazov., J. Bayniyazova., K. Koç., (2021). “Türkiye Türkçesi – Kazak Türkçesi Sözlüğü”, Ankara, TDK.
- İsmet Keñesbayev., Frazеologiyalıq Sözdik. (2007). Almatı: «Arıs» baspası. – 800 bet.
- K. Koç., A. Bayniyazov., V. Başkapan., (2021). “Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü”, Ankara: TDK.
- Qazaq Ädеbi Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, (2011). Almatı: Til Bilimi İnstitutı. 2-Tom. A-Б. – 744 bet.
- Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, (1986). Almatı: Qazaq SSSR-niñ «Ğılım» baspası. 10-tom. Y-Я.
- Türkçe Sözlük, (2005.) Ankara: TDK, 10 Baskı.

